

Völgyesi Orsolya:

A Bokor szerepe és jelentősége a diktatúra idején

A Bokor közösség kollektív emlékezete 1945-ben jelöli meg a Bokor születését, nem függetlenül attól, hogy Bulányi György elbeszélése szerint ennek az évnek a februárjában érkezett meg a debreceni piarista rendházba egy Kolakovics néven bemutatkozó horvát jezsuita, aki egy hónap alatt négy kiscsoportot hozott létre munkásfiatalokból, diákokból és felnőttekből. Távozásakor a diákcsoportot Bulányira bízta. Kolakovics, azaz az 1906-ban született Stjepan Tomislav Poglajen még Jugoszlávia német megszállását követően menekült el Zágrábból Splitbe, majd Szlovákiába, s ott két és fél év alatt Rodina néven kisközösségek hálózatát hozta létre, melyekben az apostolkodásra s a keresztény világnézet melletti tanúságtételre készítette fel a fiatalokat. Kolakovics rövid debreceni tartózkodása alatt a katakomba-egyház működési modelljével ismertette meg Bulányi, mert a jezsuita úgy vélte, az egyház csak a föld alatt működő kisközösségekben élhet tovább a szovjet érdekszférába kerülő országokban. A Kolakovicssal való találkozás azonban majd csak néhány év múlva kap kellő jelentőséget, addig Bulányi atya igen sokrétű tevékenységet fejt ki: középiskolában tanít, cserkészcsapatot szervez, tehetségmentő programot hoz létre a tanyasi és falusi fiatalok körében, és egy rendi reformra tesz javaslatot, 1948-tól pedig egy ideig egyetemi lelkészként dolgozik.

Az 1945 után radikálisan megváltozott politikai viszonyok között, mikor már látható volt, hogy a történelmi egyházak elveszítik korábbi pozíciójukat és társadalomformáló szerepüket, különösen a szerzetesek és az alsópapság körében erős törekvések voltak arra, hogy megtalálják azokat az új utakat és módszereket, amelyekkel a fiataloknak továbbadhatják az egyház tanítását és felkészíthetik őket a nagykorú keresztény életre és tanúságtételre. Ennek a törekvésnek első állomása volt 1945 augusztusában a Tolna megyei Szakcsón megrendezett ifjúsági találkozó (tanulmányi hét), ahol kb. 100 fiatal jött össze, s egy 15 pontos nyilatkozatot fogadtak el, melyben reagáltak az aktuális politikai helyzetre (ezen a találkozón a későbbi Bokor közösségi tagok közül csak Gresz Istvánné Ferenczy Sára vett részt).

Az új alapokra helyezett ifjúsági pasztoráció az Acio Catholica (AC) égisze alatt indult el. A mozgalmat Endrey Mihály AC igazgató is támogatta, s a szervezet két titkára, Szappanyos Béla és Lénárd Ödön komoly segítséget nyújtottak a keretek kialakításában. 1946 augusztusában szervezték meg Tokajban a Katolikus Ifjúsági Nyári Hetet, ahol az ország különböző részeiről érkezett hatvan egyetemista és középiskolás korú, csoportvezetésre kizemelt fiatallal foglalkoztak, a következő években aztán Gyulán, Szolnokon, Vácott, Veszprémben, Sopronban és az ország többi nagyvárosában voltak hasonló jellegű összejövetelek, a gyulain már Bulányi atya is a felkért előadók között szerepelt.

Török Jenő piaristának a Vigiliában 1948-ban megjelent *Új utak középiskolai valláspedagógiánkban* című írása szerint a hitoktatás és a vallásos nevelés addigi formái kiüresedtek, éppen ezért fontos az ifjúsági pasztorációban már jól bevált külföldi mintákat átvenni és a magyarországi helyzetre adaptálni, mindenekelőtt az Emmanuel Celestin Suhard francia bíboros-érsek és Joseph Cardijn belga kanonok által kidolgozott elvek és megoldások mentén. Ez az új metódus a kiscsoportok önszerveződésen s egyfajta önkormányzatiságán alapult, a tudásanyag átadása pedig nem frontális előadások által, hanem viták során, párbeszédes formában valósult meg, s itt sajátították el a csoporttagok a világi apostolkodás gyakorlatát is. Török a liturgia szerepét és fontosságát is hangsúlyozta, s azt, hogy a fiatalok ezen keresztül érezzék meg valamit az ősegyház szelleméből és lelkületéből. Töröknek egy 1968-ban egykori lelkiatyjához, Tomek Vince rendi generálishoz intézett leveléből kiderül, hogy korábbi professzora, Szekfű Gyula még Budapest ostroma idején arra hívta fel a figyelmét, hogy a várható politikai fordulat következtében a régi egyházi intézmények teljesen össze fognak omlani, fontos lenne tehát a belga-francia katolicizmus tanulmányozása, hiszen ezekben az országokban már 40 éve megtörtént az állam és egyház szétválasztása.

Ennek az AC keretében kibontakozó mozgalomnak lett meghatározó alakja Bulányi György. A vele együttműködő 20–40 fős papi közösségből ki kell emelni két rendtársát, Juhász Miklós és a már említett Török Jenőt, a világi papok közül Eglis Istvánt, Himfy Ferencet, Lakos Endrét és Ikvay Lászlót, aki a munkásfiatalok körében végzett szervezőmunkát. Kezdetben több piarista szerzetes is bekapcsolódott a fiatalok kiscsoportos hitoktatásába: Etele György, Szentgyörgyi András, Miskolczi Kálmán, Divald István, Ludmány Antal, Mándoki Ernő, Meggyes János, Veszprémi Tibor tevékenysége Debrecen mellett Győrben, Sátoraljaújhelyen, Vácott és Tatán tette lehetővé ifjúsági csoportok hosszabb-rövidebb ideig tartó működését. A piaristák mellett más szerzetesrendek tagjai is részt vettek a mozgalomban: a jezsuita Kerkai György, Váczi Jenő, Pap József és Szabó István, a kapucinus Patonyi Rudolf és Sötér Tibor – őt a Bulányiék elleni perben 6 évre el is ítélték. A ciszterek részéről egy ideig Ágoston Julián foglalkozott kiscsoportokkal Pécsen, és bizonyosan volt kapcsolat a Szentimrévárosban tevékenykedő, szintén ciszterci Barlay Ödönnel is (bár az ő kapcsolódása meglehetősen lazának tűnik). Szorosabb volt az együttműködés Kelety Géza Jenő ciszter szerzetessel, akit majd 1955 februárjában tartóztatnak le, és ítélnék el ifjúsági csoportok szervezése miatt. Meg kell emlékezni a csoportmunkát segítő szerzetesnőkről is, így Magó Julianna kalocsai iskolanővéréről, továbbá Vadas Éváról, a Szociális Missziótársulat és Jolsvai Hedvigről, a Szociális Testvérek Társasága tagjáról – a két utóbbi apácát Bulányival együtt ítélték el 1952-ben.

Bulányi Györgyék mozgástere 1948-ban az iskolák államosítása, majd két évvel később pedig a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása után egyre inkább beszűkült, s a korábban inkább támogató egyházi vezetők (itt elsősorban a már említett Endrey Mihályra, Sík Sándor piarista tartományfőnökre és Pintér Lászlóra, a nagyváradi egyházmegye helynökére kell gondolni) is távolságtartókká váltak velük szemben. Önéletírásában Bulányi a fordulópontot 1949-re tette: „És ezzel elkövetkezett Kolakovics napja. Mindannyian tudtuk, hogy itt az óra..., és vége, visszavonhatatlanul vége van valaminek. S kezdődik a küzdelem a létért, a pusztá létért, hogy olyan idők jönnék, hogy ha az egyház meg akar maradni, a föld alá kell vonulnia.” Az intézményi és infrastrukturális háttér megszűnésével egyidőben kezdte meg komolyan szervezni az immár illegálisnak minősülő debreceni közösségeit, közösen olvasták az evangéliumot, és kialakult a magánházaknál tartott csoportösszejövetelek és a házi liturgia koreográfiája, ő és paptársai pedig minden veszély ellenére járták az országot, és előadásokat, lelkigyakorlatokat tartottak a fiataloknak. Ezekben a csoportokban már ott volt Bolarics Andrea, Péch Lilla, Kovács Teréz, Szabó Márta, Merza József, Hampel Károly – de megemlíthetjük Mádl Ferenc későbbi köztársasági elnököt is. Ebből a korai időszakból ered a kapcsolata a hatvanas évek végén megalakuló papi közösség (Papok I.) két tagjával, Halász Endrével és Havasy Gyulával. A mozgalom súlypontja ekkor a Tiszántúlon, illetve a fővárosban volt, de léteztek dunántúli csoportok is (a veszprémieket és a győriekeket majd a második Bulányi-perben próbálják meg felszámolni). A 70-es években azonban a súlypont Budapest mellett inkább az agglomerációra és a Dunántúlra tevődik át.

A Bulányi atya körül a negyvenes-ötvenes évek fordulóján létrejövő papi csoport s az általuk vezetett kisközösségek már egykorúan sem kizárólag az üldözökre és üldözöttekre narratívájában helyezték el magukat. Sokkal inkább új utakat, új megoldásokat kerestek, s ezzel együtt megkíséreltek létrehozni egy keresztény értékeken alapuló, alternatív magatartás- és életformát, s egy, a hatalom kontrolljától mentes ellennyilvánosságot. Merza József, aki Miskolcra érkezett 1951-ben több társával együtt Debrecenbe, hogy elkezdje egyetemi tanulmányait, évtizedekkel később egy vele készült beszélgetésben így jellemezte ezt az időszakot: „Nem csatlakoztam a Bokorhoz, mert 1951-ben még nem volt Bokor, majd csak húsz-egynéhány év múlva lesz. Bátor papok voltak, akik felelősséget éreztek hitük átadásáért, és vallásilag fogékony gimnazisták, egyetemisták, akik nem hagyták cserben az egyházat. Megőrizték hitüket, megvallották, ha kellett, és bíztak abban, hogy a megváltozott világban is élni tudnak napi munkájuk tisztességes végzése folytán.”

Amikor Bulányi György korai közösségeiről beszélünk, szem előtt kell tartanunk, hogy ők még a II. Vatikáni Zsinat előtti egyház keretein belül működtek, de számos olyan gondolatot megismertek, amelyek megelőlegezték a zsinat szellemiségét. Elég, ha csak a mozgalom ihletőire, Emmanuel

Célestin Suhardra, Joseph Cardijnra vagy magára Stjepan Tomislav Poglajenre gondolunk, aki maga is sokat tanult a két említett egyházi személyiségtől még azelőtt, hogy Szlovákiába, majd ha csak egy rövid időre is, de Magyarországra érkezett. Ráadásul az akkor már bíborosi címet viselő Joseph Cardijnt meghívták a II. Vatikáni Zsinat szakértőjének. Mindezen hatások mellett meg kell említeni Henri Godin abbé samizdatként terjedő, *Kovács a kenyérben* című munkáját, mely kiemelten fontosnak tartotta az evangéliumok olvasását, a világiak apostolkodását, az emberszeretet gyakorlását. Godin abbé hangsúlyozta, Krisztus sohasem mondta, hogy vallást akar alapítani, nem használta az egyház kifejezést sem, ő mindig Isten országáról beszélt, amely a szereteten és a szolidaritáson alapul. Bulányi atyáék mozgalma az 1940-es, 1950-es évek fordulóján alapvetően szinkronban volt a világegyház progresszív folyamataival – ennek a fenntartására irányult az az intenzív fordítómunka, amelyet nagyrészt Török Jenő és Haranginé dr. Boros Vilma végeztek (Haranginét majd 1956-ban a Fekete Gabriella és társai perben ítélik el). Van a mozgalomnak még néhány olyan hangsúlyos eleme, amely már a 60-as évek végén induló vagy újrainduló Bokor bázisközösség eszméit előlegzi meg.

A Bulányi körül kialakult papi közösség munkája volt az 1951-ben keletkezett *Papi rekollektációs* elmélkedések című samizdatban terjedő munka, melyben a szerzők tiszteletteljes hangon, de erős kritikát fogalmaznak meg a püspöki karral szemben. Ugyanők 1956 novemberében egy tervezetet dolgoztak ki az állam-egyház viszony újratárgyalásáról, és ezzel kapcsolatban megfogalmaztak egy körlevéltervezetet az alsópapság számára, s ezt elvitték Grósz József kalocsai érseknek. Vagyis az egyház jelenét és jövőjét érintő kérdésekben tudtak és akartak véleményt alkotni, s mindezekről erős koncepcióval rendelkeztek. Fontos volt az a gondolat, s ez már erősen köthető Bulányi György személyéhez, hogy az evangélium tanítása társadalmi rendszerektől függetlenül megvalósítható. A *Szeretet az Isten* című munkájában pedig Bulányi atya azt mondta, Jézus követőinek az útja a történelem során mindig a Golgotára vezetett. Ugyanitt arra a következtetésre jutott, hogy a Krisztushoz tartozás elengedhetetlen feltétele az ellenségszeretet, melynek a mindenkinek történő mindent adásban kell megnyilvánulnia. Ez a mozzanat a későbbi Bokor önazonosságának legfontosabb elemévé vált, az ezzel összefüggő erőszakmentesség elméleti megalapozására és kifejtésére a hatvanas évek második felében keletkezett *Keressétek az Isten Országát!* (KIO) című munka adott teret és lehetőséget.

Erről a korai időszokról egy másik fontos tanulságot maga Bulányi György fogalmazott meg a Hittani Kongregáció prefektusához, Joseph Ratzingerhez írt Húsvéti levelében. A Rákosi-rendszerben a katolikusok egy csoportja kész volt saját egzisztenciáját és életét is kockáztatni, s az általuk létrehozott kisközösségek nemcsak az egyházi, de a társadalmi ellenállásnak is szinte egyedüli képviselői voltak. A fiatal hívek ugyanis vállalták a veszélyt, és az idők jeleit megértő papok hívására, a totalitárius rendszer tiltása ellenére alkottak kisközösségeket. Ez az alapja annak az öntudatnak, amely a keresztyéneket eltölthette, „amikor szinte az egész magyar társadalom a térdére esve és félelemmel eltelve, ütemes tapssal kísérte a Rákosi-rendszer minden jogtiprását.”

Bulányi atya és Merza József elbeszéléséből tudjuk, a szerzetes nehezményezte, hogy 1952 augusztusában történt letartóztatása, majd elítélése után debreceni csoportjai nem működtek tovább. Valójában a debreceni közösségek életben tartására a fiatalok komoly erőfeszítést tettek, de részben, mert papi vezető nélkül maradtak, s mert az államvédelem nagy nyomás alá helyezték őket, a csoportmunkát nem tudták folytatni. 1953 nyarán született egy javaslat, amely a csoporttagok közül többek őrizetbe vételét javasolta, úgy, mint Gaizler Gyula szigorló orvosét, Petőfi Sándor másodéves matematikusét, Rigó István harmadéves orvostanhallgatóét, Merza József másodéves matematikusét, Bacsá Erzsébet középiskolai tanárnőét, Dohanics Sándor orvostanhallgatóét, Simay Attila szigorló orvosét és Barna Erzsébet középiskolai tanárét. Az őrizetbe vétel elmaradt – nyilván nem függetlenül a Nagy Imre által meghirdetett „új szakasz” politikájától, s attól, hogy a Belügyminisztérium és az ÁVH 1953. júliusi összevonása után az operatív módszerek alkalmazása vált hangsúlyosabbá.

A debreceni csoportok működését 1952 után tehát sikerült ellehetetleníteni, az ország más helyszínein azonban szigetszerűen, de tovább működtek. Az 1955 őszi lezajlott újabb letartóztatás hullám és az ezt követő persorozat ezeket a csoportokat is érintette: ekkor került sor az úgynevezett második Bulányi-perre, amelynek elsőrendű vádlottja a fővárosban élő Fekete Gabriella hitoktatónő

(Göncz Árpád unokatestvére) volt, s az elítéltek között találjuk Eglis Istvánt is, aki 1948 és 1952 között a Bulányi atya vezette papi közösség egyik legaktívabb tagjaként tevékenykedett. Bulányi György, aki az újabb letartóztatások idején még börtönbüntetését töltötte, minderre így emlékezett több év-tizeddel később: „Tehát azzal mentem el, hogy él a mozgalom, és a kint maradók majd folytatják. Az előadóm azt mondta, hogy ide figyeljen, a kint maradó embereknek megmondjuk, hogy kirakatban mozognak, és ha nem értenek az okos szóból, akkor majd behozzuk őket ide. '55-ben kezdték gyűjteni a második Bulányi-per számára az embereket, mert le tudták ugyan bénítani azokat, akikkel én közvetlen kapcsolatban voltam, de azokat, akiknek az ország legkülönbözőbb részén lelkigyakorlatokat tartottam, azokat nem tudták lebénítani.”

A hatvanas évek végén szerveződő, autonóm közösségek hálózatából álló Bokor mozgalom létrejöttének jelentőségét azért is érdemes hangsúlyozni, mert egy különlegesen nehéz, és ellentmondásos helyzetben kezdték el tevékenységüket. 1961. február 6-7-re virradóan zajlott le a katolikus egyházat érintő, Fekete Hollók nevet viselő nagyszabású rendőri akció. Az ezt követő persorozat papokat, szerzeteseket és civileket egyaránt érintett – a regnumos atyákat, a Szentimrevároshoz köthető cisztereket és az ottani közösségvezetőket vagy Tímár Ágnest és szerzetesnővéreit. Különösen fájdalmas volt, s erre Bulányi György is többször utalt későbbi megnyilatkozásaiban, például a Ratzingerhez írt Húsvéti Levélben, hogy a magyar püspöki kar 1961. márciusi körlevelében nem vállalt szolidaritást a letartóztatottakkal: még a bírósági tárgyalások előtt elhatárolódott azoktól, akik az egyház elleni megtorló akció áldozatai voltak. Innentől vált a magyar katolikus egyház fejlődése egyértelműen kétvágányúvá. Ezt az 1961-től kb. 1967-ig tartó időszakot, Mezey András szavaival élve, a kisközösségek jégkorszakának nevezhetjük, az ezt következő évek viszont a hazai és külföldi eredetű lelkiségi mozgalmak fellendülését hozták el. Érdekes párhuzam, hogy Csehszlovákiában is ekkor, a hatvanas évek végén kezdték el Kolakovics börtönből kiszabaduló tanítványai egy új közösségi hálózat életre hívását.

Egy másik aspektusból teremtett új helyzetet a magyar állam és a Vatikán között 1964 szeptemberében létrejövő részleges megállapodás, mely Bulányi Györgyöt saját identitásának újragondolására és nem utolsósorban a KIO megírására indította. Hiszen rá kellett jönnie, a Vatikán keleti politikája, melynek Magyarország vált kísérleti terepévé, más prioritásokban gondolkodik, mint azok, akik eddig szabadságukat kockáztatták az egyházért. A KIO-ban megfogalmazott jézusi örökséggel és az ebből következő etikával való azonosulás lett a Bokor közösség identitásának alapja, melynek középpontjában az ún. hármaseszmény (adás, szolgálat, szelídség) állt. A Bokor második generációjával folytatott beszélgetések alapján látható, a tiszta, egyértelmű beszéd, az evangélium üzenetének újszerű értelmezése és hiteles megélése, a vélemények szabad ütköztetése, a szabadság légköre, az egyéni felelősség és a lelkiismereti szabadság fontossága, a pasztoráció, a közösségépítés, az egymás iránti szolidaritás és a szegények segítése olyan értékek voltak, amelyek komoly vonzerővel bírtak számukra. Mindez ugyanis radikálisan más, alternatív magatartást kínált számukra ahhoz képest, amit addig a katolikus egyházon belül megtapasztaltak.

Bulányi Györgynek az evangéliumok eredeti üzenetét megragadni kívánó teológiai művei, az evangéliumok kiscsoportokban történő újraértelmezése, a Bokornak az ősegyházi mintát követő kisközösségi formája, az egyetemes papság elvének következetes végigvitele, az ellenségszeretet és az erőszakmentesség középpontba állítása, a metanoia-ra való tudatos törekvés, az egyház tartalmi és strukturális megújításának gondolata, a Bokor közösség és ezen keresztül majd az egész egyház jel szerepének megerősítése, illetve az erre való törekvés és a kontraszttársadalom fogalmának tudatos használata a hazai lelkiségi mozgalmak gyakorlatában így együttesen egyedülállónak számított. Bulányi ráadásul egy olyan utat mutatott követőinek, amely nem függött az állami nyomás alatt álló hierarchiától, hiszen az általa felvázolt egyházképben a hangsúlyt a hagyományos papi szerepfelfogásról és identitásról az egyetemes papságra, a tanítványi szerepre helyezte – lehetőséget adva a civileknek is a hiteles és nagykorú keresztény életre.

Bulányi atya tanainak és a Bokor gyakorlatának további egyediségét az egyéni lelkiismeret középpontba állítása adta. Ez az elv (mely kétségtelenül érintkezett és időről időre érintkezik az emberi

jogok kérdésével), továbbá a közösségi autonómiák megléte különösen kockázatosá tette a lelkeségi mozgalmat a totalitárius rendszer számára, hiszen lehetetlenné tette (vagy legalábbis megnehezítette) a felette való kontrollt – hogy a közösség állandó megfigyelés alatt állt, azt egyébként a Varjak fedőnevű titkos nyomozati anyag bizonyítja. Bár maga a dosszié nem található, de a napi operatív jelentések igen: ezek vezérmotívuma pedig Bulányi és a Bokor elszigetelése, leválasztása a többi lelkeségi mozgalmától, mindenekelőtt a Regnumtól és marginalizálása a „hivatalos” egyházon belül.

„Bulányi páter Magyarországon talán egyedülként merte következetesen végigvinni a hívek nagykorúsításának programját” – fogalmazott Gárdonyi Máté a Vigiliában megjelent írásában. Árpád von Klimó tanulmányában pedig a Bokor létrejöttét a katolikus önértelmezés megújítására tett kísérletnek tartotta. A Bulányi atya által kidolgozott teológia és egyházkép a II. Vatikáni Zsinat progresszív értelmezéséből fakadt (ezt támasztja alá a fontos orientációs pontnak tekintett Concilium című folyóirat írásainak fordítása és megjelentetése a közösség szamizdat kiadványában, a Karácsonyi Ajándékban), de kétségtelen, hogy eltávolodott a hagyománytól és a tradicionális formáktól, a népegyházi jellegtől, ami már önmagában felkelthette a hazai konzervatív egyházvezetés gyanakvását. Bulányi atya elképzelései ugyanakkor nagyon is illeszkedtek ahhoz a diskurzushoz, amely a 70-es évek elején a jövő egyházáról folyt, s melyről az 1956-ban disszidált Bangó Jenő szociológus a Szolgálat című folyóiratban így írt 1972-ben: „A jövő egyháza a communio, a közösség egyháza lesz – kifelé nyitott, Krisztusról tanúskodó, előjogokat nem revindikáló, felnőtt, öntudatos keresztények gyülekezete.”

A Bokor közösségnek a katolikus egyházon belüli pozíciójához azonban szeretném felidézni Mártonffy Marcell egy közelmúltban elhangzott előadását, melyben úgy vélte, a tévedhetetlen megnyilatkozás lehetősége II. János Pál és XVI. Benedek pápasága idején, főként pedig 1981-től kezdve, a Joseph Ratzinger bíboros vezette Hittani Kongregáció teológiapolitikai intézkedései nyomán a pápai tanítóhivatal számos nem tévedhetetlen aktusára is kiterjedt. Ez pedig a teológiai gondolkodás erős centralizációját jelentette. Ennek egyik következménye volt a teológiai pluralizmus visszaszorítása, sőt felszámolása, például Magyarországon. További következményként említette a vita és a párbeszéd szerepének csökkenését a tanítás értelmezésében, s végül a hierarchikus tekintélynek a korábbinál erősebb összekapcsolását a tanító tekintéllyel, vagyis annak megerősítését, hogy a hívőknek *a püspök szavát is* mindenkor „hívő engedelmességgel” kell be- és elfogadniuk. Róma 1997-ben feloldotta ugyan a Bulányi atyát érintő korlátozásokat, de a szerzetes és a Bokor közösség ezt követően is marginális helyzetben maradt, s Bulányi tanait és életművét a magyar katolikus egyház érdemi párbeszéd híján sosem volt képes integrálni.

Amit azonban a mai társadalom megtanulhat a Bokor múltjából: az az önszerveződés képessége, a bázisszemlélet („minden, a közösséget érintő kérdésben a tagok hallathatják szavukat, és hallhatják a többiek szavát is” – így az 1978-as Hívószöveg), a cselekvő szeretet gyakorlása („Isten országa rajtatok fordul”), a harmadik világ szegényeinek támogatása, a környezetvédelem, a „zöld gondolat” képviselése, a mindenkori politikai és egyházi hatalmi struktúrákhoz való kritikus viszony, az önreflexív gondolkodás, az „engedetlenség”, a kockázatvállalás és az ellenállás képessége ott és akkor, amikor erre az egyéni lelkiismeret szerint szükség van. Mint ahogy Merza József 1979-ben a *Találkozás sátrában* című lelkigyakorlatos elmélkedésében fogalmazott: „a keresztény ember kiszámíthatatlan, mert nem lehet világi okokkal, világi körülményekkel kiszámítani, magyarázni, előre megjósolni, mit fog csinálni. Ennek a kiszámíthatatlan keresztény embernek óriási esélye van, hogy az emberi jogok védelmében tegyen valamit. Kiszámíthatatlan, mert úgy tud harcolni, az ember jogaiért, hogy tudja, a kereszténység nem jogokból áll. Úgy tud harcolni a jogaiért, hogy valójában nincs szüksége ezekre a jogokra.”

[Az előadás elhangzott 2025. október 4-én,
a Bokor Közösség alapításának 80. évfordulóján
rendezett jubileumi ünnepségen Budapesten,
az Újhegyi Közösségi Házban.]

